

DIYARBAKIR SURLARI VE KENT TARİHİ

Canan PARLA

Alındı: 03.01.2005

Anahtar Sözcükler: Kent Tarihi; Kent Surları; Amida; Kitabeler; Kent Kapıları; İç Kale; Burçlar; Sur Duvarları.

1. Kentin sur duvarları ve burçları üzerinde yer alan kitabelerin transkripsiyon ve çevirileri 1990 yılında hocam Prof. Dr. Aynur Durukan tarafından yapılmış, o tarihte devlet lisan okulu öğretim üyesi olan Hüseyin Akıncı tarafından kontrol edilmiştir. Daha önce yayınlara geçmiş bulunan kitabe metinleri ile karşılaştırılarak yeniden derlenen söz konusu kitabeler, transkripsiyon ve çeviri olarak (Parla, 1990, 165-249)'da yer almıştır. Hocam Prof. Dr. Aynur Durukan ve Hüseyin Akıncı'ya burada bir kez daha teşekkür ederim.

2. Nasır-ı Hüsrev (1985, 13), kentin dört ana kapısından kuzeydeki Ermeni, batıdaki Rum, güneydeki Tell, doğudaki Su Kapısı olarak adlandırıldığını söylemektedir. Evliya Çelebi'de (1314, 30), kapılardan kuzeydeki Dağ, batıdaki Rum, güneydeki Mardin, doğudaki Yeni Kapı isimleriyle geçer. Gabriel'de ise (1940, 1-29), kapıların isimleri ayrıntılı olarak belirtilmekte, farklı olarak kuzeydeki Dağ Kapı, Harput Kapısı olarak adlandırılmaktadır.

Tarihi dokusunu en iyi koruyan kentlerden biri olan Diyarbakır'ın, sur ve yapılarını inceleyen çalışmalar giderek çoğalmış olmakla birlikte, kitabe metinlerinin pek dikkate alınmadığı gözlemlenmektedir. Oysa kentin, bugünkü bilgiler ve kitabe verileri ışığında yeniden incelenmesi ve tarihi süreç içerisinde nasıl biçimlendiğinin ortaya konması gerekmektedir. Kuşkusuz böyle bir çalışma, kente egemen olanların, Diyarbakır'a nasıl biçim verdiklerini açıkça gözler önüne serecektir. Bu makalede, başlangıçtan 16. yüzyıl ortalarına kadar geçen zaman dilimi içerisinde kent dokusunun ve surların nasıl biçimlendiği, derlenerek tekrar okunan kitabeler, kent tarihi ve bina konumları dikkate alınarak saptanmaya çalışılmıştır (1).

Merkezde kesişen kuzey-güney ve doğu-batı doğrultulu iki ana yolu, bu yollarla bağlantılı dört ana kapısı (2) ve gizli geçitleri bulunan, zaman içinde yıkılan ya da yeni yapılan binalarla biçimlenerek günümüz dokusuna kavuşan kentin, kuzeydoğu ucunda iç kale yer almaktadır (Çizim 1).

Dıştakinin alçak, içtekinin yüksek tutulduğu birbirine paralel çift surla çevrili olan (Nasır-ı Hüsrev, 1985, 12-14) Diyarbakır'ın dıştaki suru, kuzey, batı ve güney yönlerinde genişliği kuzeyden güneye doğru 15 metreden 6 metreye düşerek daralan bir hendekle çevrelenmiştir (Gabriel, 1940, 108). Günümüze ulaşmayan dış surun bir bölümünün kalıntıları, İç Kale'nin kuzeydoğusunda bulunmaktadır (Resim 1).

Tarih boyunca sürekli olarak el değiştiren kent surları üzerinde tespit ettiğimiz altmış üç kitabeden altısı, Bizans dönemine aittir. Dördü Yunanca, biri Latince'dir. Diğerleri İslam dönemine aittir. Savaşlarla sürekli tahrip olduğu için her seferinde yeniden onarılan ve tahkim edilen sur duvarlarının, gerçekte daha fazla kitabesinin olduğu düşünülebilir. İslam dönemi öncesinin kitabeleri, Dağ Kapı ve Mardin Kapı ile, Mardin Kapı'nın doğusundaki 50. ile 53. burçlar arasında kalan bölümde yer

Resim 1. İç Kale'nin kuzeydoğusundaki dış surlara ait kalıntılar (C. Parla, 2004).

Çizim 1. Günümüze gelen / gelemeyen yapılarıyla Diyarbakır (Parla, 1990; 2004, 255).

almaktadır. Abbasi dönemi kitabelerinin de bu iki kapıda buldukları, İslam dönemine ait diğer kitabelerin ise surların hemen her yerine dağıldıkları görülmektedir. Kitabelerin bir kısmı silindikleri için okunamamış, okunabilen kırk üçüne bu makalede yer verilmiştir (**Çizim 2**).

Bizans ve Bizans öncesi dönemlere ait sınırlı sayıda kitabe verisinin, surların İslam öncesi durumunu açıklamada yetersiz kalışlarının yarattığı boşluk, kısmen, Roma dönemine ait erken tarihli iki kaynak ile giderilebilmektedir. Bunlardan ilkini, Petersburg Akademisi Kaiserlichen

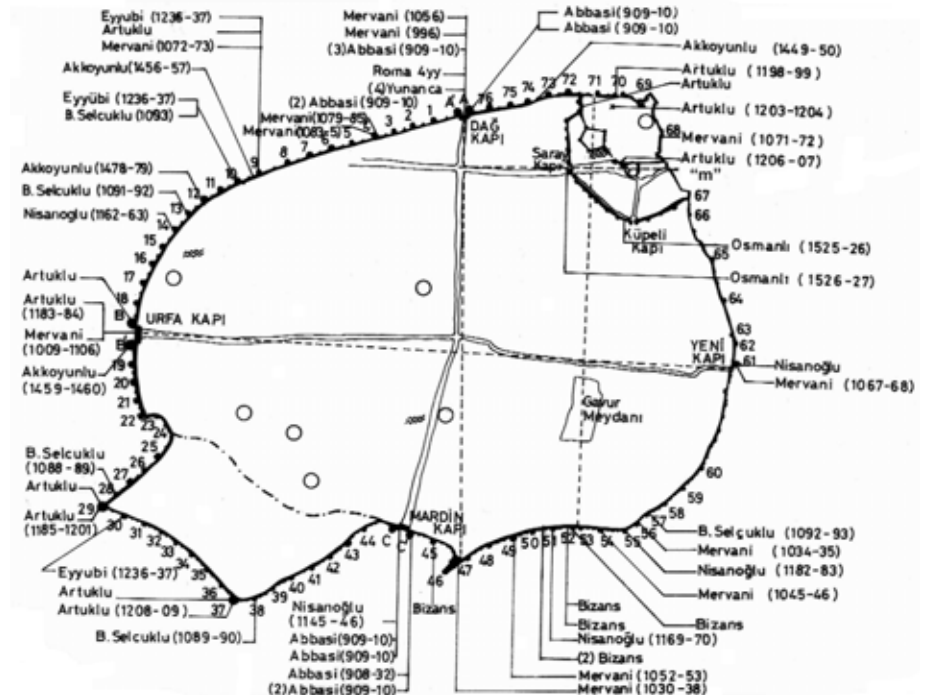
3. Cete, Roma İmparatoru Hadrian'dan sonra "Sezar" sıfatının imparator oğullarına verilen bir ünvana dönüştüğünü belirtmektedir (1993, 52).

Müzesi'nde bulunan ve 222-235 yılları arasına tarihlenen "Amida" yazılı sikke (Ritter, 1844, 22, 33), diğerini ise, 359 yılında kentte yaşayan Ammianus Marcellinus'un anlattıkları oluşturur.

Kentin Roma dönemi öncesi hakkında, MÖ 2000'li yıllarda bölgede Hurrilerin yaşadığı (Grousset, 1947, 41), Hurri kentinin surla çevrili olduğu, MÖ 9. yüzyılda Bit Zamani kabilesinin başkenti olduğu dönemde ise eski surun onarıldığı dışında bir bilgi bulunmamaktadır (Beysanoğlu, 1987, 63). Kent tarihine yönelik kapsamlı bilgiler, Roma dönemiyle gün ışığına çıkmaya başlar. Romalı asker Ammianus Marcellinus'un anlatımından, 359 yılı öncesinde "Amida" adıyla anılan bu kentin çok küçük olduğu, Konstantius'un henüz sezarken güçlü duvar ve kulelerle çevrelediği kente kendi adını verdiği ve komşularının sığınabilmesi için kent dışında duvarlarla çevreli Antoninopolis adında bir başka kent daha inşa ettirdiği anlaşılmaktadır (Marcellinus, 1963, 465).

Kaynaklarda, Hurri kentinin surla çevrilmesinin ilk kez, 330 yılı civarında (Gabriel, 1940, 177), 338 (*Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbekir*, 1302, 18) ya da 349 (Honigmann, 1970, 2) yıllarında gerçekleştiği yolunda üç ayrı bilgi bulunmaktadır. Doğu eyaletlerinin egemenliğini üstlenen Konstantius'un, 359 öncesinde Sezar (3) olduğunun bilinmesi, kentin Konstantius'un babası Büyük Konstantin'in hükümdarlığı (307-337) sırasında, ya da 337 yılından önce surla çevrelendiğini ortaya koyar.

Gabriel, Ammianus Marcellinus'un metnine ve sur duvarlarında gerçekleştirdiği kapsamlı araştırmalara dayandırdığı kent restitüsyonunda, surla çevrili olduğu bilinen Hurri kentinin, ilkin 330 yılı civarında büyütüldüğünü, 363 yılından sonra ise, daha büyük bir alanı kaplayacak biçimde yeniden surla çevrenmek suretiyle kentin, bugünkü sur duvarları içerisine alındığını ileri sürer (Gabriel, 1940, 180-181).

Çizim 2. Diyarbakir surları ve kitabelerin dağılımı (Parla, 1990).

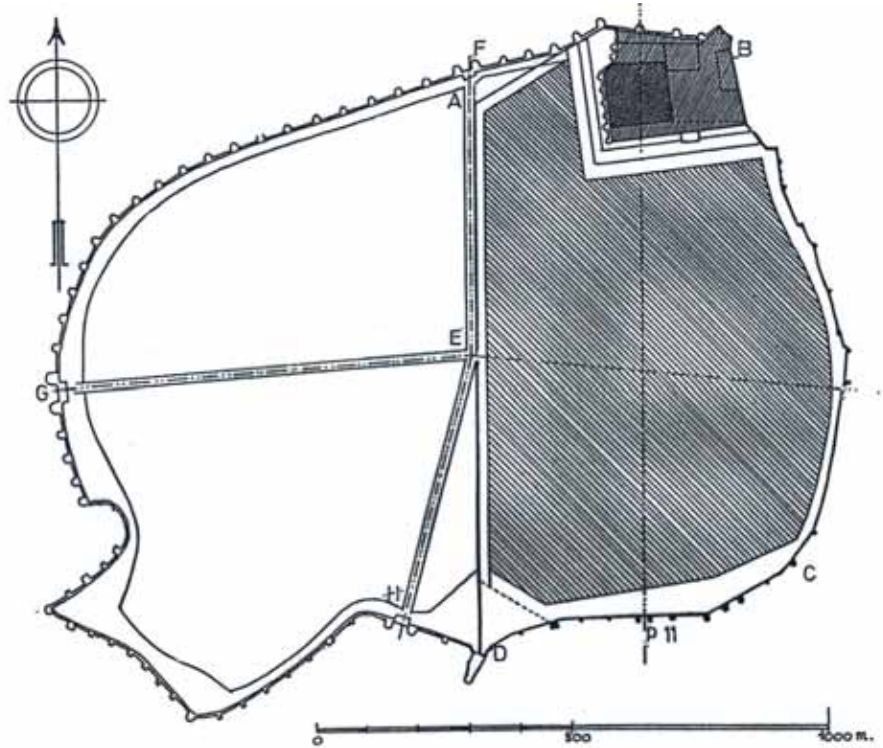
4. Gabriel, Valentinus (364-375), Valensius (364-378) ve Gratien (367-383) isimlerinin birlikte yazılmış olmasına dayanarak Dağ Kapı'daki kitabeyi bu hükümdarların Doğu Roma İmparatorluğu'nu birlikte yönettikleri 367-375 yılları arasına tarihlemektedir (1940, 181).

5. Nusaybinlilerin çoğunluğunun Konstantius'un kurduğu Antoninopolis kentine yerleştirildiklerine, bu kente kendi adlarını vermelerinden ve kaynaklarda bu tarihten sonra Antoninopolis adına rastlanmayışından yola çıkılarak hükmedilebilir.

Araştırmacıların çoğu, kenti yeniden inşa eder gibi tamir ettiren Valentinus (Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbakir, 1302, 20) ile birlikte diğer iki hükümdarın adlarının da bulunduğu bir kitabenin Dağ Kapı'da yer almış olmasına (4) ve 363 yılı anlaşmasına dayanarak, Diyarbakır'ın 367-375 yılları arasında ikinci kez büyütüldüğünü ve bugünkü sınırlarına kavuşturulduğunu ileri süren Gabriel restitüsyonuna katılmaktadır (Resim 2, Çizim 3).

Bizans İmparatoru Jovianus'un imzaladığı söz konusu anlaşmayla, Diyarbakır kenti Bizanslılarda kalmış, Nusaybin Perslere verilmiş, Bizans İmparatorluğu'nun sınırları büyük ölçüde değişmiştir (Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbakir, 1302, 19; Honigmann, 1970, 3). Bu anlaşmanın ardından bir kısım Nusaybinlinin, Diyarbakır'ın yeni kurulan bir semtine (Gibbon, 1987, 331), çoğunluğunun ise Diyarbakır surları dışında etrafı duvarla çevrili "Nisibeos" adlı kente (5) yerleştirilmesi (Honigmann, 1970, 3), Diyarbakır'a göç eden Nusaybinlilerin kentin büyütülmesini gerektirecek sayıda olmadıklarını ortaya koymaktadır (Gabriel, 1940, 179-180). Bu tarihten sonra, Diyarbakır'a yerleştirilen Nusaybinlilerin de katkılarıyla, kentin eski görkemini kazanarak Mezopotamya'nın merkezi olduğu yolunda bilgiler bulunmaktadır (Gibbon, 1987, 331).

359 yılında yapılan savaşta Perslerin 30.000 asker kaybederek Bizanslılardan Diyarbakır'ı aldıkları (Gibbon, 1986-88, 110) ve mevcut askerlerin dışında, kente sığınanlarla yeni gelen birliklerin oluşturduğu 120.000 kişilik oldukça kalabalık bir nüfusun kent surları içinde sıkıştığı bilinmektedir (Marcellinus, 1963, 483). Diyarbakır kentinin ilk biçimini ortaya çıkartmaya yönelik restitüsyon çalışmalarının nüfusla ilişkilendirilmesi, öncelikle nüfus-arazi denkleminin kurulmasını gerektirmektedir.

Çizim 3. Diyarbakır kenti restitüsyon planı (Gabriel, 1940,180).

6. Alan hesapları, Diyarbakır'ın uzun kenarı 1400 m, kısa kenarı 1040 m olan bir dikdörtgen içine sığdığı kabul edilerek, kabaca yapılmıştır.

7. Gabriel kent restitüsyonunu 20.000 kişilik nüfus üzerinden yaparken, Ammianus Marcellinus'da (1963, 282) dip nota hiçbir açıklama getirilmeden eklene, o tarihte kent nüfusunun 120.000 kişi değil, 20.000 olduğu yolundaki bilgiye dayanır (1940,178). Kuşkusuz Gabriel, 20.000 kişilik nüfusun olağanüstü koşullar ürünü olduğunu kabul ederek, bugünkü sur duvarlarının sınırladığı alanın ancak yarısına sığdırıldığında sıkışıklık yaratabileceğini hesaplayarak restitüsyon yapmıştır. Oysa kentin yarısı kabaca, $1040 \times 700 = 728.000 \text{ m}^2 = 72,8$ hektar tutmakta ve 20.000 kişilik nüfus için gerekli 300 hektarlık alandan yaklaşık dört kez daha küçük kalmaktadır. 120.000 kişilik nüfus için aynı işlem tekrarlandığında, bu nüfusun bugünkü surların çevrelediği alanda 12, kentin yarısı büyüklüğündeki alanda 24 kez daha fazla sıkışıklığa neden olacağı görülür.

8. *Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbekir*, İç Kale ile kent arasında bir başka sur daha bulunduğundan, İslam askerlerinin kente girdiğini gören Bizanslıların, söz konusu duvara güvenerek önce müdafaya giriştiklerini, ancak sonra bundan vazgeçtiklerini belirtmektedir (1302, 31).

Diyarbakır'ın sur içindeki alanı, son ölçümlere göre, kuzey-güney doğrultusunda 1040 m, doğu-batı doğrultusunda 1400 m olan iki ana koordinatla belirlenir (Tuncer, 2002, 10). Kent alanı kabaca, $1400 \times 1040 = 1.456.000 \text{ m}^2 = 145,6$ hektardır (6). Bir kentte ekonomik - toplumsal yani kenti kent yapan etkinliklerin yürütülebilmesi için kişi başına 150 m^2 alana gereksinim duyulduğu kabul edilirse (Egli, 1957, 103), 120.000 kişi için $18.000.000 \text{ m}^2 = 1800$ hektar alana ihtiyaç olduğu ortaya çıkar. Bu da mevcut alanın yaklaşık 12 katından biraz fazladır (Parla, 1990, 120; 2004, 251).

Gabriel, kentin restitüsyonunu 20.000 kişilik nüfus üzerinden yapar (Gabriel, 1940, 178) (7). 20.000 kişi için gerekli kent alanı hesaplandığında, kabaca $(20.000 \times 150) 3.000.000 \text{ m}^2 = 300$ hektar alana ihtiyaç olduğu görülür. Çıkan sayının 145,6 hektar olan bugünkü kent alanının yaklaşık iki katı oluşu, 20.000 kişinin ancak bugünkü sur duvarlarının belirlediği alan içerisinde yaşayabileceğini göstermektedir. 20.000 kişinin bugünkü kent alanının içinde bugünkünden iki kat daha sıkışık olarak yaşamış olabileceğini gösteren yukarıdaki hesaplama, 359 yılında gerçekleşen savaş sırasında sıkışık bir ortamın bulunduğu ve kentin aşırı kalabalık olduğu yolundaki betimlemeyle örtüşmemektedir (Parla, 2004, 251). Oysa 120.000 kişilik nüfusun bugünkü sınırlar içerisinde düşünülmesi durumunda, 20.000 kişilik nüfusun yarı büyüklükteki kent alanında yaratacağı sıkışıklıktan üç kez daha fazla sıkışıklığa neden olacağı ortaya çıkar. Bu da 359 yılının sıkışık kent alanının ancak, bugünkü sur duvarlarının çevrelediği alanda bulunabileceğini düşündürmektedir (Parla, 1990, 120; 2004, 252) .

Günümüzün kent planlamacıları, 200 kişiye 10.000 m^2 (1 kişiye 50 m^2) kent alanının gerektiğini belirtmektedirler. Bu takdirde Diyarbakır'ın tümüne 29.120, yarısı büyüklüğündeki alana 14.560 kişilik nüfus sığmaktadır. Nüfus-arazi ilişkisini irdeleyen her iki formül de, Gabriel'in ileri sürdüğü gibi Dağ Kapı ile Keçi Burcu'nu birleştiren hattın doğusunda kalan alanın, 359 yılının kentine ait olma ihtimalini çok zayıflatmaktadır. O tarihte kentte bulunan yedi lejyonun, bazı yardımcıları ve köylerden kaçıp sığınanlarla birlikte 20.000 kişiyi geçmediği yolundaki bilgi, kentin yerli nüfusunu kapsamaz (Gibbon, 1987, 34). Bu sayının kentin asker, yerli, yabancı tüm nüfusunu oluşturduğu yolundaki kabul, hatalı değerlendirmeleri de beraberinde getirmiştir (Parla, 2004, 252).

Bizans-Sâsani savaşları (422) sırasında tahrip olan Mar-Zuora Kapısı'nın (Ritter, 1844, 31-32) bugünkü Urfa Kapısı olduğunun anlaşılması (Parla, 1990, 32), kent surlarının batı bölümünün 6. yüzyılda Justinianus döneminde Urfa Kapısı'nı da kapsayacak biçimde sonradan yapılmış olduğu yolundaki bir diğer savı da (Bell, 1911, 323) desteksiz kılmaktadır.

Mardin Kapı-Yeni Kapı arasında yer alan dört burçta tarih vermeyen altı Bizans kitabesi bulunmaktadır. Bunlardan 52. burcun ön yüzünde buluna, Justinianus'un yaptırdığı tahkime ait olmalıdır (Gabriel, 1940, 161).

Gabriel'in, 359 yılındaki savaş sırasında Konstantius'un 330 yılı civarında inşa ettirdiği surun kentin batı duvarını oluşturduğunu öne sürdüğü (Gabriel, 1940:180-182) Dağ Kapı-Keçi Burcu hattından geçen duvarla (8), Arapların 7. yüzyılda kenti aldıkları sırada karşılaştıkları Diyarbakır'ı doğu ve batı olarak ikiye bölen duvarın özdeş olup olmadığı bilinmemektedir (Beysanoğlu, 187, 154-155). Bölgede, sur duvarlarıyla kent alanlarının bölündüğü örnekler bulunmaktadır. Diyarbakır'dan çok daha büyük olan Antakya'nın, MÖ 3. yüzyılda önce birbirlerinden

Resim 2. Dördüncü yüzyıl Roma kitabesi (C. Parla, 2004).

duvarlarla ayrılmış iki, daha sonra dört mahalleden oluştuğu, her mahalleye ayrı etnik grupların yerleştirildiği bilinmektedir (Akarca, 1987, 56). Antakya örneğine bakılarak, Mezopotamyalı karışık insan gruplarını barındıran Diyarbakır'da da birbirinden duvarlarla ayrılmış iki büyük bölgenin bulunabileceği kabul edilebilir (Parla, 1990, 122). 540 yılındaki Pers işgali ardından Justinianus'un Antakya'yı yeniden imar ettiği sırada, kent içine inşa edilen yeni bir sur duvarıyla kent alanını büyük ölçüde küçülttüğü anımsanırsa (Rich ve Hadrill, 2000, 185), söz konusu duvarın 4. yüzyılda kente göç eden Nusaybinlileri yerli halktan uzak tutmak amacıyla inşa edilmiş olabileceği düşünülebilir (Parla, 2004, 253).

Sâsanilerin derebeyi şatoları çevresinde gelişmiş, genelde dört kapılı çift surlu, kendi aralarında duvarlar bulunan dört mahalleli kentlerinin varlığı (Mazaheri, 1972, 209), Diyarbakır kentinin ortadan geçirilen bir duvarla, en azından iki büyük semte ayrılmış olma olasılığını oldukça yükseltmektedir. Bu nedenle, söz konusu duvarın sosyal ayrıma yarayan ve gereğinde güvenli tarafa sığınmayı sağlayarak kenti ikiye bölen ön bariyer niteliğinde olduğunu düşünmek olanaklıdır (Parla, 1990, 122; 2004, 253).

Öte yandan, kitabesine göre Osmanlı döneminde açılan Saray Kapısı ile iç kalenin doğu sur duvarı üzerindeki "m" açıklığını birleştiren yolun, iç kalenin kuzey bölümünün daha yüksek bulunan kademeli yapısını oluşturan doğal sınırdaki ve alt kotta bulunuşu, eski kentin bu yöndeki yolunun da aynı yerden geçebileceğine kuvvetle işaret etmektedir. Günümüzde Kale Camisi önünde yapıya uyarak kıvrılan yolun, Kale Camisi yapılmadan önce daha düz bir hat izlediği varsayılabilir (**Çizim 2**). Saray Kapı'dan çıkarak doğu-batı doğrultusunda devam eden söz konusu yolun kuzey kenarında, Artuklu dönemine tarihlenen Seyfeddin Medresesi ile Akkoyunlu dönemine tarihlenen Nebi Camisi yer alır. Birinci Dünya Savaşı sırasında yıkılan Seyfeddin Medresesi'nin Nebi Camisi'nin batısına bitişik olduğu bilinmektedir (Sözen, 1972, 181). Biri onüçüncü, diğeri onbeşinci yüzyıla tarihlenen bu iki yapı, söz konusu yolun Artuklu döneminden itibaren aynı yerden geçtiğini gösterdiği gibi, Saray Kapı'nın yerinde Osmanlı öncesinde de bir kapının bulunabileceğine işaret eder. Kentin doğu-batı yönündeki ana caddesine paralel uzanan bu yolun, Diyarbakır'ı diğer kentlere bağlayan günümüze gelebilmiş en eski yol olması kuvvetle muhtemeldir (Parla, 2004, 260).

359 yılı öncesindeki kentin kuzey-güney yönündeki yolunun, 52. ve 53. burçlar arasındaki kapıyı 71. burca birleştiren hatta yer aldığı öne sürülmektedir (Gabriel, 1940, 180). Söz konusu yolun iç kaledeki höyük üstünden geçtiği dikkate alınır, düz arazi dururken höyük üstünden geçirilmesinin pek mümkün olamayacağı görülür (**Çizim 2, 3**).

İç kale surunun güney bölümünün ortasında yer alan Küpeli Kapı'dan girince sağ ve solda kalan Dingil Hava denilen alanda, Mervanoğulları döneminde bir saray yapıldığı ve Mervanoğulları'ndan İbn Dimne'nin ayrıca kentin Dicle nehrine egemen doğu sur duvarı üzerine de bir saray yaptırarak, saraydan çıkışı sağlayan Dicle Kapısı'nı da sur duvarında açtırdığı bilinmektedir (Beysanoğlu, 1987, 186). Altıncı yüzyılda Kale Camisi'nin güneydoğusunda, günümüze gelemeyen bir tiyatronun varlığının bilinmesi (Mar-Yeşhua, 1958, 504), Mervani sarayını bu tiyatronun güneyinde, Dicle nehrine bakan 67. burç civarında aramayı gerektirmektedir. İç kaledeki yapıların konumları dikkate alındığında, Saray Kapı ile 67. burcu birleştiren sur duvarının, en azından 11. yüzyıl sonu -12. yüzyıl başında söz konusu sarayın güvenliği açısından aşağı

yukarı aynı yerde bulunduğunu düşünmek yanlış olmaz. Bu nedenle, sürekli savaş gören kentin zamanla harap olan söz konusu duvarlarını, Osmanlıların yeniden inşa ederek eski temeller üzerinde yükselttiklerini düşünmek de mantıksız olmayacaktır (Parla, 1990, 121; 2004, 253).

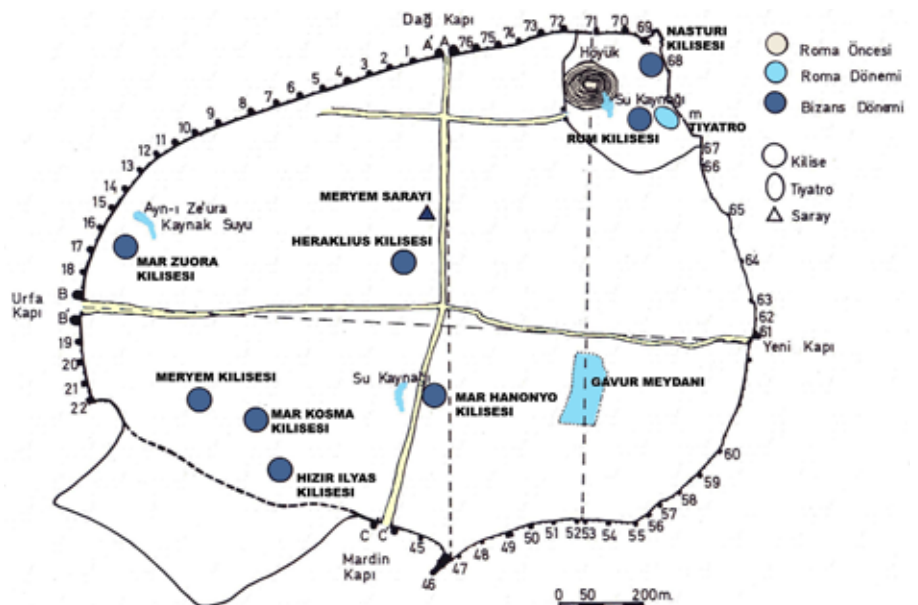
Yüzlerinden birinde İmparator Marcus Aurelius Severus Alexander'ın (222-235) unvanıyla monogramı, diğerinde ise "Mezopotamya Metropolis'i'nin Amida Kolonisi" olarak yorumlanabilecek monogramların yer aldığı 3. yüzyıla tarihlenen Roma sikkesi, iç kale hakkında önemli ipuçları vermektedir. Sol elini bir altara dayamış, sağ eliyle iki başak tutar durumda, ayağının altından çıkan su kaynağıyla kaya üstünde durur biçimde resmedilmiş figür bulunan yüzünde Roma Kolonisi ve Mezopotamya Metropolis'i adlarının yer alması, Hıristiyanlığın Mezopotamya'yı bu dönemde etkisi altına aldığını göstermesi açısından da sikkeyi önemli kılmaktadır (Ritter, 1844, 22,33; Parla, 1990, 124; 2004, 254).

Sikkedeki figürün ayağının bastığı yerden çıktığı belirtilen suyun, iç kaledeki kaynak suyu ile örtüşmesi, sikkenin bugünkü iç kalede yer alan kenti betimlediğini, altar figürünün de eski kentle ilgili olduğunu düşündürmektedir (Parla, 1990, 124; 2004, 255).

İznic Konsili'nin 325 yılında "Piskoposluk" payesi verdiği Diyarbakır'da (Ritter,1844,32), en azından bir kilisenin sur içi ya da sur dışında bulunduğu kabul edilebilir. Kaynaklara göre bu kabule uyabilecek üç kiliseden ikisi iç kalede, diğeri kentin güneybatısında Urfa Kapı yakınlarında yer almaktaydı (Parla, 2004, 255) (Çizim 4).

İç kalenin Bizans döneminden kalan iki kilisesinden Nesturilere ait olan Manastır Kilisesi'nin inşa tarihi bilinmemektedir (Şemseddin Sami,1308, 2202). Paşa Sarayı yakınlarında bulunduğu belirtilen Rum Kilisesi'nin ise, Halifeler döneminde camiye çevrildiği ileri sürülmektedir (Berchem-Strzygowski, 1910, 173).

Veriler, inşa tarihi bilinmeyen Rum Kilisesi'nin bugünkü Kale Camisi'nin yerinde bulunduğuna işaret etmektedir. Bu kiliselerden birinin

Çizim 4. Roma-Bizans dönemlerinde Diyarbakır (Parla, 2004, 257).

Konstantius döneminde inşa edilmiş olması olanaklıdır. Urfa Kapı yakınlarındaki Meryem Ana Kilisesi ise, 282 yılında Diyarbakır'a yerleşen Nusaybinli Mar Afram'ın, 300 yılında bu kilisede vaftiz edildiği bilgisine dayanılarak, en geç 300 yılına tarihlenebilir (Parla, 1990, 29). Yukarıda bahsi geçen sikkeye dayanılarak kent surlarının 222-235 yılları arasında bugünkü iç kaleyle sınırlı olduğu kabul edildiğinde, Meryem Ana Kilisesi'nin bu tarihte sur dışında bulunması gerekir (Parla, 2004, 256).

Gabriel'in restitüsyonuna dayanarak 330 yılı civarında kentin batısının Dağ Kapısı-Keçi Burcu hattının belirlediği bir surla çevrelendiği kabul edildiğinde, söz konusu kilisenin yine sur dışında bırakıldığı görülür. Hıristiyanlığa önem verilen bu dönemde, Konstantius'un yapıyı sur dışında tutarak Sâsani tahribine açabileceğini düşünmek oldukça zordur. Öte yandan, kentin batı yarısında yer alan Ayn-ı Ze'uro ile Deva Hamamı yakınlarındaki bağ ve bahçeleri sulamakta kullanılan iki önemli kaynak suyu da, kentin biçimlenişinde önemli rol oynamış olmalıdır. Stratejik açıdan her iki su kaynağının da kent surunun dışında bırakılması akla yakın değildir. Bu nedenle, kent surunun kalkan balığı biçimini almasında kesin rol oynadığı anlaşılan topoğrafik yapının yanısıra, yukarıda belirtilen diğer gerekçelere ek olarak nüfus-arazi ilişkisi de, iç kalede yer aldığı genel kabul gören Hurri kentinin aşağı yukarı bugünkü Diyarbakır kentini kapsayacak biçimde Konstantius tarafından büyütülerek surla çevrildiğini göstermektedir (Parla, 2004, 256).

İmparator Anastasius'un kenti yeniden imar etmeye ve henüz tamamlanmamış surunu sağlam biçimde tamamlamaya devam ettiği, 518 yılında iç kaledeki Nesturi Manastır Kilisesi'ni onarttığı (Berchem-Strykowski, 1910, 173), kent kilisesine bağışlarda bulunarak bölgedeki tüm vergileri kaldırdığı (Mar-Yeşhua, 1958, 49,55) ve iç kalede kışlalar inşa ettirdiği bilinmektedir (*Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbakır*, 1319, 33).

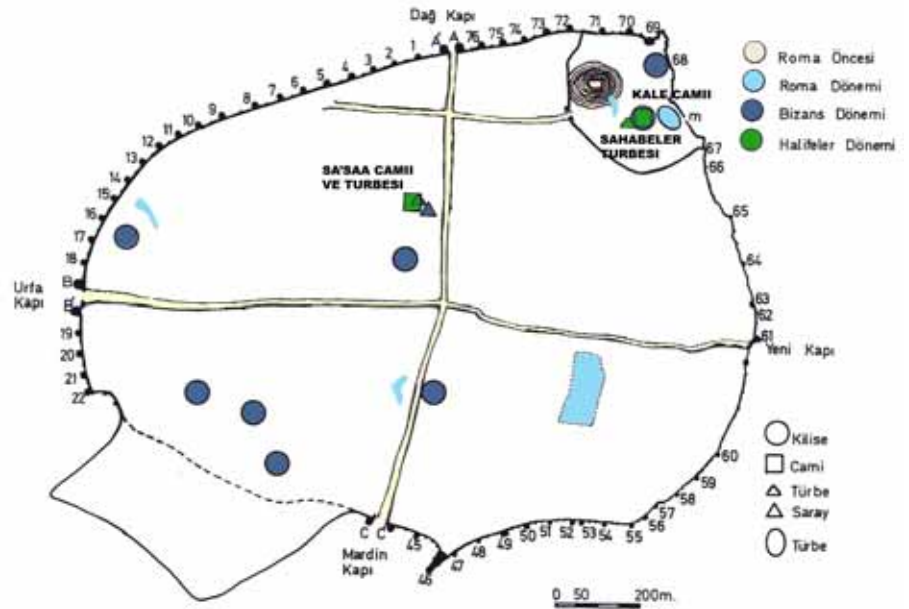
Bizanslılarla Sâsaniler arasında hemen her sene savaş olması, 528 yılında İmparator Justinianus'un, Diyarbakır surunu yeni duvarlarla destekleyerek tahkim etmesine ve Dara ile Diyarbakır arasına birkaç kale ile şato yaptırmasına neden olmuştur (Procopius, 1961, 123-131).

Yedinci yüzyıla gelindiğinde, eski gücünü kaybeden Bizans İmparatorluğu'nun yanısıra taht kavgalarıyla uğraşan Sâsanilerin bölgede yarattıkları boşluğu dolduran İyaz bin Ganem ve üç arkadaşının komutasındaki Arap orduları, 27 Mayıs 638 yılında Diyarbakır'ı kuşatarak almayı başarırlar (Ritter, 1844, 23; Şemseddin Sami, 1308, 2203).

Arap fethinden önce kent surunun, güneybatıdaki Ulu/Evli Beden ve Yedi Kardeş burçlarının bulunduğu bölüm haricinde genel hatlarıyla bugünkü sınırları kapsadığı, burçlarla tahkiminin ise uzun sürerek, ancak Anastasius (505-520) döneminde bitirilebildiği, Justinianus'un 528 yılında sur duvarlarının onarılması ve kentin yeniden imarıyla ilgilendiği bilinmektedir (*Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbakır*, 1302, 21). Sur duvarlarının kesin tarihlendirilmesi ise, kentin önemli bazı bölümlerinde yapılacak sondaj kazılarıyla olanaklı olabilecektir (Parla, 1990, 123; 2004, 259).

Diyarbakır tarihi, kentin, çoğunlukla savaş kimi zaman da anlaşmayla olmak üzere sık sık el değiştirdiğini göstermektedir. Kente egemen olanların, ilkin sur duvarlarının onarılmasıyla ilgilendikleri, duvar ve burçların üzerine yerleştirilen kitabelerden takip edilebilmektedir. Urfa Kapı'nın güneyindeki 22. burçla Mardin Kapı arasında yer alan burç kitabeleri, Büyük Selçuklu ve Artuklu dönemlerine tarihlenmekle birlikte, burçlar haricindeki sur duvarlarının temelde Bizans dönemine ait

Çizim 5. Halifeler döneminde Diyarbakır (Parla, 2004, 262).

olabileceği akla yakın gelmektedir (Gabriel, 1940, 179). Oysa bu bölümün 11. yüzyılın sonu ile 12. yüzyılın ortalarında yapılmış olabileceği, kentin güneybatısında bulunan Meryem Ana, Mar Kozma ve Damyana Kiliseleri'nin, muhtemel eski sur duvarının üzerinde bulunan ve 22. burçla Mardin Kapı arasında kent içinden birleştiren bir yola hemen hemen aynı mesafeyi koruyarak inşa edilmiş olmaları dikkate alınarak, ileri sürülebilir (Parla, 2004, 259) (**Çizim 4, 5**).

Eldeki veriler, Roma öncesinde iç kaleyle sınırlı olduğunu kabul ettiğimiz kent akropolünün bugünkü höyük üzerinde yer aldığını ve burada bir altarın bulunabileceğini düşündürmektedir (Moltke, 1877, 234). Günümüze gelmemiş kent tiyatrosunun varlığına da dayanarak, kentin agorasının Selefkosların egemenliğine geçtiği dönemde iç kaleyi çevreleyen surun dışında, bugünkü Saray ya da Küpeli Kapı'dan birinin çok yakınlarında bulunabileceği tahmin edilebilir (Parla, 2004, 259-260).

İslam döneminin erken safhasına dönüldüğünde, kent kiliselerinin 770 yılında halifenin emriyle tahrip edilerek yağmalanmasının hoşnutsuzluğa ve ayaklanmaya neden olduğu görülür (Ritter, 1844, 33). İsa bin Şeyh Mu'tez'in kent yönetimini eline geçirmesi üzerine halifeliğin kendisine valilik vermeye mecbur kalmasının ardından, kentte Şeyhoğulları dönemi (869-898) başlar. Kısa süre sonra İsa bin Şeyh'in ölümünü (898) fırsat bilen Halife Mu'tezid, sur duvarlarının büyük bölümünü tahrip ederek kenti tekrar almayı başarır (*Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbekir*, 1302, 52-58).

Abbasi Halifesi Mu'tezid, olası ayaklanma tehlikelerine karşı Dağ Kapı civarındaki surun bir bölümünü yıktırılmıştır. Kitabeler, Bizanslılar'ın çevredeki bazı kaleleri ellerine geçirmeleri üzerine yeni Halife Cafer Muktedir'in, Abdurrahman bin Sa'id Taşi'yi bu bölümün yeniden inşasıyla görevlendirmek zorunda kaldığına tanıklık etmektedir (Parla, 1990, 40-41).

Dağ Kapı'nın A' burcunun doğu yüzünde bulunan ve bu bölümün yeniden inşasını doğrulayan kitabede, "Allah'tan başka Tanrı yoktur. Güçlü halife, müminlerin emiri Cafer'in emriyle 297 (M 909-910)

senesinde yapılmıştır. Esirgeyen, bağışlayan Tanrı adıyla” yazılıdır (Parla, 1990, 166-167).

Metindeki sanatkar adlarına dayanılarak Abbasi dönemine tarihlenen, aynı kapının batı yüzündeki niş üzerinde yer alan eksik kitabede, “Bu iş, İshak oğlu Yahya ve yardımcısı Cemil oğlu Ahmed tarafından gerçekleştirilmiştir” metni okunmaktadır (Parla, 1990, 167).

Mardin Kapı'nın doğusundaki C' burcunun kapıya bakan batı yüzündeki kitabede, “Esirgeyen, bağışlayan Tanrı adıyla. Allah'tan başka Tanrı yoktur. Müminlerin emiri, güçlü halife Cafer'in emriyle yapılmıştır” metni okunur (Parla, 1990, 166).

Abbasilerin Diyarbakır Valiliği'ne atadıkları Ebu'l Hayca'nın oğlu Hasan, kısa sürecek Hamdani dönemini (930-980) başlatırsa da, 978 yılında kent surununun tahribine mal olan bir el değiştirmeye Büveyhiler, Diyarbakır'a egemen olmayı başarırlar (Bosworth, 1980, 63; *Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbakir*, 1302, 63-64, 67).

Büveyhilerden (978-982) sonra Diyarbakır'a Mervanoğulları (984-1085) egemen olur. Mardin Kapı üzerinde yer alan Emir Ebu'l Hasan Ali, tarafından yaptırıldığı belirtilen kitabede, “Esirgeyen, bağışlayan Tanrı adıyla. Üstün emir Mervan oğlu Ebu Ali el-Hasan - Tanrı başarısını artırsın - tarafından 386 (M. 996) senesinde yaptırılmıştır” metni okunur (Parla, 1990, 205).

997 yılında Diyarbakır'ın yönetimini ele geçiren Mervanoğullarından İbn Dimne, ilk iş olarak Büveyhilerin tahrip ettiği surları tamir ettirerek (*Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbakir*, 1302, 67), alçak bulduğu sur duvarlarının yükseltilmesini emreder (İbn al Azraq al-Fariqi, 1959, 82-83) ve kentin doğu suru üzerine, Dicle'ye bakan bir saray yaptırarak, sur duvarına saraydan çıkışı sağlayan Dicle Kapı'yı açtırır (Beysanoğlu, 1987, 186).

1029 yılından itibaren bölgede görünmeye başlayan Türkmenlerin yol açtıkları kriz nedeniyle Mervanoğullarından Ebu Nasır'ın sur tahkimiyile uğraşmak zorunda kaldığı, burçlar üzerindeki iki kitabeden anlaşılmaktadır (Konyar, 1936, 170-71).

Bunlardan 46. burcun kapısı üzerinde yer alan 1030-38 arasına tarihlenen kitabede, “Esirgeyen, bağışlayan Tanrı adıyla. Şanlı, güçlü, ulu efendimiz ve beyimiz, İslamın yüceliği, dinin kutluluğu, devletin üstünlüğü, milletin temel direği, emirlerin şerefi Mervan oğlu Ebu Nasr Ahmed tarafından - Tanrı adına ve devletin sürekliliği için - 42. senesinde Ebu Tahir eliyle yapılmıştır” metni bulunmaktadır (Parla, 1990, 169).

56. burcun ön yüzündeki diğer kitabede; “Esirgeyen, bağışlayan Tanrı adıyla. Şanlı, güçlü, büyük efendimiz ve beyimiz, İslamın yüceliği, dinin kutluluğu, devletin üstünlüğü, milletin temel direği, ümmetin ululuğu, emirlerin şerefi Mervan oğlu Ebu Nasr Ahmed tarafından - Tanrı adına ve devletin sürekliliği için - 426 (M.1034-35) senesinde yaptırıldı” yazılıdır (Parla, 1990, 168).

Ebu Nasır'ın oğlu Sa'd üd-devle Ebu'l Hasan'ın Diyarbakır Valiliği'nde bulunduğu döneme ait üç kitabeden 1045-46 tarihli 54. burca, 1052-53 tarihli 49. burca, 1056 tarihli diğeri Dağ Kapı'nın birinci katında yer alan “Mervani Mescidi” adıyla anılan mescide aittir. 54. Burçta yer alan kitabede, “Esirgeyen, bağışlayan Tanrı adıyla. Şanlı, güçlü, ulu efendimiz ve beyimiz, İslamın yüceliği, dinin kutluluğu, devletin üstünlüğü, milletin temel direği, emirlerin şerefi Mervan oğlu Ebu Nasr Ahmed tarafından - Tanrı adına ve devletin sürekliliği için - 42. senesinde Ebu Tahir eliyle

yapılmıştır." 49. burçta yer alan kitabede ise, "Esirgeyen, bağışlayan Tanrı adıyla. Yüce, güçlü efendimiz ve beyimiz, İslamın yüceliği, dinin kutluluğu, devletin üstünlüğü ve milletin temel direği ve ümmetin yüceliği, emirlerin şerefi Mervan oğlu Ebu Nasr Ahmed tarafından masrafları karşılanarak - Tanrı adına ve devletin sürekliliği için - Diyarbakırlı Kadı Ahmed oğlu Ebu Ali el-Hasan eliyle 444 (1052-1053) senesinde benna Saba oğlu Nasır'a yaptırılmıştır" ifadeleri yazılıdır (Parla, 1990, 170-172).

Mervanoğullarının, Büyük Selçuklulara tabi oldukları 1057 yılından sonra Bizans İmparatoru X. Dukas Konstantinos, Urfa valisi Tavadanos ve Norman Herve komutasındaki bir orduyu Diyarbakır üzerine yollar. 1062 yılında Urfa Kapı civarında gerçekleşen çarpışmalarda Tavadanos ile kentteki Türk komutanlarından Hacı Beşare'nin ölümü üzerine, sonuç alınmadan kuşatma kaldırılır (Sevim ve Yücel, 1989, 48).

Kitabeler, bu saldırının ardından sur duvarlarının tahkim edildiğine tanıklık etmektedir. Nizam üd-devle Ebu'l Kasım Nasr'ın, sur duvarlarının berkitilmesine yönelik çabalarını gösteren Yeni Kapı'nın doğusundaki 61. burç üzerinde yer alan kitabede, "Tanrı'nın adıyla. Ulu emir ve efendimiz, dinin düzeni, devletin gücü ve ümmetin şerefi, hükümdarların yücesi, İslamın iftihar oğlu Ebu'l Kasım Nasr tarafından Kadı Muhammed oğlu Ebu'l Hasan Abdülvahid eliyle 460 (M.1067-1068) senesinde yaptırılmıştır" yazılıdır (Parla, 1990, 47,173).

İç kalenin doğusundaki 68. burcun dış yüzünde yer alan kitabede, "Bu, yüce efendimiz, beyimiz, İslamın güzelliği, dinin düzeni, devletin yardımcısı, hükümdarların büyüğü, İslamın yüceliği oğlu Ebu'l Kasım Nasr-Tanrı varlığını sürekli kılsın ve büyüklüğüne yardımcı olsun - emriyle büyük, aziz, alim, devletin başı, vezir İbrahim oğlu Ebu Tahir Selamet'in - Tanrı günlerini sürekli kılsın - gözetiminde ve Kadı Abdülvahid oğlu Muhammed oğlu Ebu'l Hasan Abdülvahid eliyle 464 (M 1071-72) senesinde benna Musa bin Yezid'e yaptırılmıştır" yazılıdır (Parla, 1990, 209-210).

Dağ Kapı ile Urfa Kapı arasında bulunan 9. burcun üzerindeki 1072-73 tarihli kitabede, "Esirgeyen, bağışlayan Tanrı adıyla. Yüce emirimiz, İslamın lütfu, dinin düzeni, hükümdarların yücesi, İslamın iftihar oğlu Ebu'l Kasım Nasr'ın-Tanrı varlığını sürekli kılsın - devlet gücünün sahibi valisi Ebu Tahir Selamet tarafından - Tanrı ömrünü uzun etsin - Kadı Muhammed oğlu Ebu'l Hasan Abdülvahid eliyle 465 senesinde benna Mezid oğlu Musa'ya yaptırılmıştır" yazısı bulunmaktadır (Parla, 1990, 174).

4. burç üzerindeki tarihsiz kitabede, "... İslamın kılıcı, dinin sancağı, devletin üstünlüğü Ebu'l Muzaffer Mansur ..." yazılıdır (Parla, 1990, 175). Aynı burç üzerinde yer alan diğer kitabede, "Esirgeyen, bağışlayan Tanrı adıyla. Yüce ve üstün, İslamın kılıcı, dinin sancağı, devletin üstünlüğü, hükümdarların tacı, emirlerin şerefi efendimiz ve beyimiz Nizameddin oğlu Ebu'l Muzaffer Mansur-yüce Tanrı'nın yardımıyla - masraflarını karşılayarak Kadı Abdülvahid oğlu Ebu Nasr Muhammed eli ile benna Hamid oğlu Ebu Sa'd tarafından 476 (M.1083-84) senesinde yapılmıştır" yazısı vardır (Parla, 1990, 176.)

Diyarbakır'ı kendilerine tabi valiler aracılığıyla kontrol eden Büyük Selçukluların (Yinanç, 1945, 612-613) yönetiminde (1086-1093) gerçekleştirilen kent surlarının güçlendirilmesine yönelik faaliyetleri gösteren üç kitabe de valilerin adınadır. 28. burçta yer alanında,

“Esirgeyen, bağışlayan Tanrı adıyla. Yüce sultan. Sultanların en büyüğü, Tanrı'nın topraklarının sultanı, ülkelerinin efendisi ve halifesinin yardımcısı, dünya ve dinin egemeni, devletin büyüklüğü ve milletin lütfu, fetihler babası, Alp Arslan oğlu Melik Şah tarafından -Tanrı onun zaferlerine yardımcı olsun- mülklerin direği, devletin desteği, dinin güneşi -Tanrı günlerini ve cesaretini sürekli kılsın - Abdülmelik oğlu Ebu Ali el-Hasan'ın yüce valiliği sırasında Kadı Abdülvahid oğlu Ebu Nasr Muhammed'in eliyle Urfalı benna Selamet oğlu Muhammed'e 481 (1088-1089) senesinde yaptırılmıştır” yazısı bulunmaktadır (Parla, 1990, 177).

13. burcun kitabesinde; “484 (M.1091-92) senesinde yenilenmiştir” yazılıdır (Parla, 1990, 179).

57. burcun üzerindeki kitabeden, “Esirgeyen, bağışlayan Tanrı adıyla. Sultanların en büyüğü, hükümdarlar hükümdarı, dünya ve dinin egemeni, devletin yüceliği, fetihler babası, Alp Arslan oğlu Melik Şah'ın saltanatı sırasında Tanrı'nın yücesi, devletin güvencesi, devletin mutemedi Ebu'l Berekat Cehir bin Muhammed'in valiliği günlerinde kadıların şan ve şerefi Kadı Abdülvahid oğlu Ebu Nasr Muhammed'in eliyle 485 (M. 1092-93) senesinde benna Selamet oğlu Muhammed'e yaptırılmıştır” ibaresi okunmaktadır (Parla, 1990, 180).

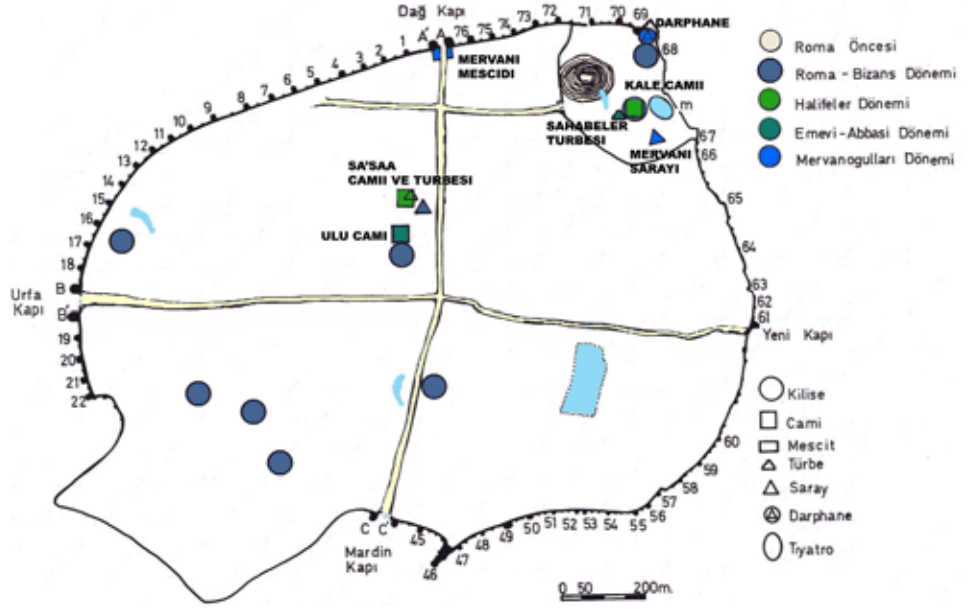
Melik Şah'ın kardeşi Tutuş'un, 1093 yılında Diyarbakır bölgesine egemen olmasıyla başlayan Suriye Selçukluları dönemi (1093-1097) çok kısa sürer. Bu döneme ait kitabelerden 10. burcun doğusunda yer alanında, “Esirgeyen, bağışlayan Tanrı adıyla. Bu imaretin yapımı büyük Sultan ve yüce Şehinşah zamanında devletin tacı, ümmetin ışığı ve milletin şerefi, müminlerin emiri Muhammed Nasr oğlu Ebu Said Tutuş'un - Tanrı yardımcılarını aziz kılsın - emriyle kadılar kadısı ve mülkün güvencesi Şamlı Ali oğlu Ebu'l Mekarim Mehdi eliyle 486 (M. 1093) senesinde yapılmıştır” yazılıdır (Parla, 1990, 181).

Tutuş'un ölümü (1095), oğullarının birbirleriyle mücadeleye girişmelerine ve karışıklık çıkmasına neden olunca, bölge beş komutan arasında bölüştürülerek (Sevim-Yücel, 1989, 205) Diyarbakır yönetimine, Suriye Selçukluları'ndan Sadir adlı komutan getirilir. Sadir'in kısa süre sonra ölümüyle (1097) kardeşi İnal yönetimi devralır ve kentte İnaloğulları dönemi (1097-1183) başlar. (Cahen, 1935, 227-228) Sur duvarları üzerinde İnaloğulları dönemine ait herhangi bir kitabe bulunmamaktadır. İnaloğlu Emiri İlaldı'nın ölümüyle (1140-41) veziri Nisanoğlu Müeyyed ed-din İlaldı'nın oğlu Mahmud, emirliğe getirilir. Böylelikle (1142-1183) arasını kapsayan dönemde, egemenliğin babadan oğula geçtiği vezirler hanedanlığı dönemi başlar (Yinanç, 1945, 614).

Mardin Kapı'nın batı açıklığının örülmüş bölümü üzerinde yer alan Nisanoğlu Ahmed oğlu Ebu ... Ali el-Hasan tarafından yaptırıldığı belirtilen 1145-55 tarihli Hz. Ömer Camisi'ne ait kitabede, “Yüce vezir, efendimiz, büyük yönetici, adil vali, dinin yardımcısı, İslamın yüceliği, devletin düzenleyicisi, hükümdarların güneşi ... yüce Nisan oğlu (A)hmed (oğlu) Ebu...Ali el-Hasan tarafından 54.(?) senesinde yaptırılmıştır” yazılıdır (Parla, 1990, 53-54).

1163 yılında Kara Arslan ile Harput emiri Necmeddin Alpi'nin, beraberce gerçekleştirdikleri sonuç alınamayan bir kuşatmanın ardından (Turan, 1973, 162) yine kent surunun tahkimine girişildiği kitabelerden anlaşılmaktadır.

14. burcun üzerindeki kitabede, “Esirgeyen, bağışlayan Tanrı adıyla...masrafları karşılanarak yenilenmiş bu burcun inşasını Nisan oğlu

Çizim 6. Büyük Selçuklu öncesinde Diyarbakır (Parla, 2004, 268).

Ebu'l Kasım Ali Tanrı'nın hoşnut kalması için, bu asil sınır mevkiini korumak amacıyla hükümdarlığı altında efendimiz, alim, adil, Cemâl ed-dîn (dinin güzelliği) namını taşıyan veli, İslamın ihtişamı, sınırların emiri, müminlerin emirinin yardımcısı İlaldı oğlu Muhammed'in - Tanrı, onun adına yalvaracak olanı bağışlasın - emriyle 558 (M 1162-1163) senesinde yaptırılmıştır" yazılıdır (Parla, 1990, 181-182).

51. burç, üzerindeki kitabede, "Bu burç ve kulelerin inşası efendimiz, adil, dinin yetkinliği, İslamın ve Müslümanların şerefi, müminlerin emirinin yardımcısı Nisan oğlu Ebu'l Kasım Ali tarafından 565 (M 1169-70) senesinde yaptırılmıştır. Ona rahmet okuyana Allah rahmet etsin" yazılıdır (Parla, 1990, 182-183).

Metinde geçen unvanlara dayanılarak Nisanoğulları dönemine tarihlenen 61. burcun güney yüzünde bulunan tarihsiz kitabede, "Esirgeyen, bağışlayan Tanrı adıyla. Efendimiz, emir, büyük komutan, yüce efendimiz, Tanrı'nın yardımıyla üstün gelmiş, savaşçı, alim, adil...." yazılıdır (Parla, 1990, 183-184).

55. burcun yanındaki girişin doğusunda bulunan kitabe üzerinde, "Tanrı'ya güvendim, Mutluluk Kapısı'nı açan devletin tarihi ile ... efendimiz, adil Bahaeddin Mesud ...-Tanrı'nın rahmeti üstüne olsun-tarafından 578 (1182-1183) senesinde yaptırılmıştır" yazısı bulunmaktadır (Parla, 1990, 184).

1183 yılında Eyyubilerin baskılarına dayanamayan Emir Bahaeddin, Selahattin Eyyübi'ye kenti teslim mecbur olur. Selahattin Eyyübi'nin, kent kütüphanesindeki kitapları almakla (Ebu'l Ferec, 1987, 431) yetinerek Diyarbakır'ı, Hısn-ı Keyfa Artuklularından Nureddin Muhammed'e teslim etmesiyle, 1183-1232 yılları arasında kente Artuklular egemen olur (Beysanoğlu, 1987, 298, 301).

Artuklu hükümdarı II. Sökmen'in, Selahattin Eyyübi'nin kenti tekrar elde etme niyeti karşısında, onarım faaliyetlerini sürdürerek surları güçlendirmeye çalıştığına işaret eden kitabeler sur duvarları üzerinde yer almaktadır.

Urfa Kapı'nın kemer alınlığındaki kitabede, "Esirgeyen, bağışlayan Tanrı adıyla. Tanrı tarafından yardım gören, yakın zamanda bir fetih yapacak efendimiz, alim ve adil hükümdar, yardım gören, Tanrı'nın yardımıyla üstün gelmiş, dünyanın ve dinin ışığı, İslamın parlaklığı, halifenin yardımcısı, devletin başı, milletin direği, ümmetin büyüklüğü, hükümdarların ve sultanların iftihar, kâfirleri hakir ve Tanrı'ya ortak koşanların yokedicisi, dinsiz ve dinden çıkanların kahr edicisi, Müslüman ordularının başı, Tanrı için cihad edenlerin yardımcısı, yüksekliklerin medarı, hilâfetin parlaklığı, dünya pehlivanı İranlı Hüsrev, beylerin hükümdarı, güvenilir, şahin, kutlu bey, fetihler babası, müminlerin emirinin yardımcısı Artuk oğlu Sökmen oğlu Davud oğlu Kara Arslan oğlu Muhammed tarafından 579 (1183-1194) senesinde yaptırılmıştır" yazılıdır (Parla, 1990, 207-209).

29. burcun güneyindeki 1185-1201 arasına tarihlenen kitabede, "Esirgeyen, bağışlayan Tanrı adıyla. Bu kulenin yapılması...dünyanın ve devletin yücesi, İslamın ve Müslümanların gururu...devletin....Tanrı'ya eş koşanların...imamların savunucusu, insanlığın koruyucusu" yazılıdır (Parla, 1990, 188).

9. burçta yer alan kitabede, "Esirgeyen, bağışlayan Tanrı adıyla. Yüce efendimiz sultan, salihlerin hükümdarı, dünya ve dinin yıldızı, İslamın ve Müslümanların sultanı, fatihler babası Eyyub oğlu sultan kâmil hükümdar, müminlerin emirinin yardımcısı Ebubekir oğlu Eyyub oğlu Ebu'l Maâlî Muhammed tarafından Şucaeddin'in planına göre Halepli Mahmud oğlu Cafer'in yönetiminde yaptırılmıştır" yazılıdır (Parla, 1997, 191-192). Bu kitabenin içine yerleştirilen 1185-1201 arasına tarihlenen ikinci kitabede ise, "Ustası (el-benna) İsa Ebu Dirhem'dir" yazısı okunur (Parla, 1990, 189).

Söz konusu kitabeler, Selahattin Eyyubi tehlikesinin yarattığı endişenin surların tahkimine yansıdığını açıkça göstermektedir. (Parla, 1990, 57) Selahaddin Eyyubi'nin, güneydoğu Anadolu bölgesinde egemenliği ele geçirmeyi başararak hutbede adını okutmasıyla, Artuklular kentlere sıkışmış küçük emirliklere dönüşürler (Cahen, 1935, 266).

II. Kutbed-Din Sökmen ile Nasır ed-Din Mahmud'un hükümlerlik dönemine tarihlenebilecek 1185-1222 yılları arasında gerçekleştirilmiş sur tahkimine yönelik kitabe metinlerine dönem psikolojisinin de yansıtıldığı görülmektedir. 29. Ulu / Evli Beden Burcu'nun alt kısımlarında yer alan kitabede, "Esirgeyen, bağışlayan Tanrı adıyla. Tanrı'dan gelecek yardım ve galibiyet yakındır. Hükümdar efendimiz, alim, adil, Tanrı'nın yardımını görmüş, üstün, adaletin canlandırıcısı, insanlığın..., devletin tacı, ...askerlerin koruyucusu....dünya pehlivanı İranlı Hüsrev....Artuk oğlu Sökmen oğlu Davud oğlu Kara Arslan oğlu...müminlerin emirinin yardımcısının - Tanrı hükümlerliğini sürekli kılın - günlerinde" yazılıdır (Parla, 1990, 185).

Urfa Kapı'nın kuzey "B" burcunda bulunan tarihsiz kitabede, "İnsanlığın..., İslamın ve Müslümanların..., askerlerin koruyucusu....günahkarların ve Tanrı'ya eş koşanların isteği....emirlerin sultanı İnanç Beygu Kutluğ Bey, fetihler babası (Artuk) oğlu Sökmen oğlu (Davud oğlu) Kara Arslan oğlu Muhammed...." yazılıdır (Parla, 1990, 186).

37. Yedi Kardeş burcunun orta bölümünde bulunan Artukoğlu Muhammed adına düzenlenmiş tarihsiz kitabede, "Esirgeyen, bağışlayan Tanrı adıyla. Resmen ilân edilmiş emre uymak gerekir. Yetkili, alim, adil, Tanrı'dan yardım görmüş ve üstün gelmiş, adaletin canlandırıcısı, dünya